

вучилішча, а з 1809 г. стаў першым дырэктарам Магілёўскай мужчынскай гімназіі. Вядомы сваімі асветніцкімі ідэямі педагог займаў гэтую пасаду да 1815 г. [9, с. 11].

Штат згаданага Магілёўскага галоўнага народнага вучылішча складаў дырэктар, два настаўнікі старэйшых класаў, настаўнік 2-га класа, настаўнік 1-га класа, настаўнік замежнай мовы і настаўнік малявання. І зноў два настаўнікі былі родам з Украіны. Настаўнік другога класу Іван Гарбачэўскі «сын свяшчэнніцкай», выхадзец з Бярэзінскага павяту намесніцтва Чарнігаўскага, навучаўся Чарнігаўскай семінарыі, потым у Санкт-пецярбургскай настаўніцкай семінарыі. Настаўнік першага класа і рысавальнага мастацтва Якаў Сімановіч «сын свяшчэнніцкай, родам з Маларасіі», Шэўскага намесніцтва, павята Залатанашскага, вучыўся спачатку ў Пераяслаўскай семінарыі, потым у Еіеўскай духоўнай акадэміі [7, с. 52].

Плённасць украінска – магілёўскіх культурных сувязяў засведчана часам. Узорам і своеасаблівым метадычным цэнтрам (калі казаць сучаснаю мовай) для магілёўскай брацкай школы быў статут Львоўскай брацкай школы, а пазней праграмы кіеўскага калегіюму. Відавочна, што для праваслаўнай школьнай адукацыі XVII–XVIII ст. цэнтрам падрыхтоўкі школьных кадраў стаў Кіеў. Існаваў адзіны рынак працы настаўнікаў. Назіралася ўзаемная ратацыя настаўнікаў, пры гэтым пераважаў рух настаўнікаў з Кіева на Магілёўшчыну. У выданні вучэбных дапаможнікаў вялікую ролю сыгралі магілёўскія друкарні. Нават пасля гвалтоўных падзелаў Рэчы Паспалітай значэнне ўкраінска – магілёўскіх сувязяў у галіне адукацыі захоўвалася, хаця і пачало паступова змяншацца, што было звязана як з крызісам

Кіева-магілянскай акадэміі, так з тым, што на першы план па свайму ўплыву выходзяць расійскія імперскія цэнтры адукацыі і культуры.

1. Агеев А. Г., Климуть Я. И., Пушкин И. А. Перекрестки могилевской истории / А. Г. Агеев, Я. И. Климуть, И. А. Пушкин. – Мн.: ООО «Турифо», 2004. – 216 с., 224 ил. 2. Асвета і педагогічная думка ў Беларусі са старажытных часоў да 1917 г. – Мінск: Народная асвета. 1985. – 464 с. 3. Блинова Т. Б. Иезуиты в Беларуси. Роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т. Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с. 4. Горючко П. С. Учителя Могилёвской духовной семинарии. Биографические материалы для времени 1765–1808 годов / П. С. Горючка. – Могилев губ.: Скоропечатня и литография Ш. А. Фридланда, 1904. – 50 с. 5. Жудро Ф. А. История могилевского Богоявленского братства / Ф. А. Жудро. – Могилев на Днепре: Скоропечатня и литография Ш. Фридманда, 1890. – 112 с. 6. Константинов Н. А. Очерки по истории среднего образования в России / Н. А. Константинов. – Москва: Учпедгиз, 1956. – 247 с. 7. Науменко В. В. Очерки истории образования Могилевщины / В. В. Науменко, В. С. Богданов, А. Р. Агеев, под общ. ред. Л. С. Смотрицкого. – Могилев: МГОИРО, 2012. – 504 с. 8. Самусік А. Ф. Магілёўская брацкая школа ў святле эвалюцыі агульнаеўрапейскай гуманістычнай сістэмы педагогікі XVI–XVII стагоддзяў / А. Ф. Самусік // Гістарычнае і сацыякультурнае развіццё Магілёва: зборнік навуковых прац / Уклад. І. А. Пушкін, В. В. Юдзін. – Магілёў: Магіл. абл. узбуйн. тып., 2007. – С. 27–33. 9. Снопкова Е. И. Образовательные учреждения Могилевской губернии накануне включения в состав Виленского учебного округа: историко-педагогический обзор (1772–1803 гг.) / Е. И. Снопкова // Веснік МДУ імя А. А. Куляшова. – № 1 (41). – 2013. – С. 4–15. 10. Шаршунов В. А. Образование и наука дореволюционной Беларуси / В. А. Шаршунов. – Минск: УП «Технопринт», 2005. – 462 с.

УДК 94(477):393.9(-193.5)«16/17»

Алла Попружна

«Останній притулок» представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами духівниць козацької старшини)

У статті розглядається процес обрання місця спочинку «грішних тіл» представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. в контексті поховальної культури соціально-політичної еліти Гетьманщини.

Ключові слова: духівниця, поховальна культура, «останній притулок», козацька старшина.

This paper discusses the process of choosing of the places for the last stay of the «sinful bodies» by the representatives of the high-rank Ukrainian Cossack on the second half of the 17th – in the 18th centuries in the context of funeral culture of the Cossack.

Keywords: Testament, Burial culture, «Last Refuge», Cossack Officers.

Одним з найважливіших показників буття соціуму є ставлення до смерті. Жалобна церемонія виконує роль «наймасовішого свідка» релігійних уявлень, родинних пріоритетів, духовних та матеріальних цінностей.

Важливою складовою поховальної культури козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. було обрання місця «останнього притулку». Оскільки поховання та комплекс поминальних ритуалів у Гетьманщині вимагали чималих коштів, представники козацької старшини завчасно відклали гроші на ці видатки й згадували про це в духівницях. «На порозі смерті» долею власного тіла опікувались не менше, ніж долею душі.

Ще на початку XX ст. цю проблематику досліджували О. Лазаревський [13], В. Модзалевський [18], А. Кристер [12]. В історіографії незалежної України окремі аспекти поховальної культури козацтва знайшли висвітлення у працях Н. Яковенко [32; 33], О. Кривошеї [8–11], О. Дзюби

[4; 5], Н. Білоус [1; 2], О. Винниченко [3], С. Сегеди [20], О. Замури [7], О. Старіка [22].

Відповідно до релігійних переконань і традицій ранньомодерного соціуму поховання на церковній землі прискорювало та полегшувало шлях до Бога, а також нерідко символізувало статус покійного [7, с. 316]. Тому під стінами храмів і всередині них завжди знаходилося місце для ктиторів, шанованих і діяльних парафіан.

У середині XVIII ст. на території Гетьманщини були відсутні регулярні кладовища. Церковнослужителі користувались правом на поховання у своєму храмі. Нерідко здобуття належного місця останнього спочинку було можливим лише для представників заможної козацької старшини.

Як правило, представники провідної соціальної верстви обирали місцем «останнього притулку» стіни збудованих власним коштом храмів, або тих, які патрунували за життя. Саме там облаштовувались досить великі склепи, в яких

знаходили спочинок представники декількох поколінь старшинського роду.

Розпорядження щодо місця поховання досить часто вміщувались у текстах духовниць представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Так, у 1686 р. наказний полковник чернігівський Станіслав Кохановський у заповіті просив захоронити грішне тіло «при храме Воскресенія Христа в мести нашем Чернигове» [8, с. 85].

Генеральний обозний П. Забіла помер у 110 років і був похований у 1689 р. «в соседнем к Обтову Рыхловском монастыре». Майже через чверть століття онука генерального обозного Ганна Іванівна заповіла синові поховати тіло «тамо, идеж дед и отец его телом положишася и в той обители святой (Рыхловском монастыре)» [16, с. 28; 14].

Лубенський полковник Григорій Гамалія у 1694 р. заповідав «тело многогрешное тож земле яко землю пре пославши, меть хочу по моей малженце, жеб оное было при храме Рождества Пресвятой Богородицы по звычайу христианскому поховано» [25, с. 5].

На території Єлецького монастиря знайшли останній спочин представники роду Лизогубів. Зокрема, відомо, що чернігівський полковник Яків Лизогуб у 1698 р., щедро обдарувавши у духовниці обителі та церкви, найбільшу суму – тисячу золотих – відписав на Єлецький «тутейший Черниговский монастыр, в котором тело мое мает бути положено» [21, с. 10].

Товариш полку Чернігівського Іван Молявка у духовниці 1706 р. доручив душу Богу, а тіло «земле и учтивому погребенію Христианскому, которое меет бути поховано при церкви Рождества пресвятой Богородицы в селе Масанах» [26, с. 568].

«Остання воля» генерального обозного Івана Ломиковського, датована 25 березня 1711 р., містила наказ про поховання у Києво-Печерському чи Рихлівському монастирях: «зусердием желаю, жебы в обители стой Печерской Киевской, албо в монастыре С[вя]т[и]я и Чудотворца Х[ристо]ва Николая Рихловском, где положени суть жони моей, Марией Мокриевичовни, и сина моего младенца Іакова кости». Але воля генерального обозного не могла бути виконана, адже він помер через три роки після написання заповіту під час військового походу і був похований у м. Ясси [15, с. 12].

Генеральний суддя Олексій Туранський в тестаменті, укладеному у 1716 р. напередодні смерті, зазначав: «тело мое грешное по звычайу и обикновению христианском при церкви божой нарицаемой пресвятія Богородици Успеніи погребти» [31]. Імовірно, малася на увазі Успенська трапезна церква Глухівського Петропавлівського монастиря.

Полтавський полковник Іван Черняк не конкретизував місце поховання, втім, у духовниці від 1722 р. наполягав: «тело мое грешное... будет погребено чи в монастыре чили при храме» [10, с. 131].

Обдарувавши храми і обителі Гетьманщини, у 1731 р. «знатний товариш войсковий» Дмитро Горленко, у своєму тестаменті наказував виділити 100 золотих на власний погреб «в обители святой Густынской, при гробах родителей» [16, с. 28].

Генеральний осавул Іван Мануйлович у 1734 р. заповів поховати себе «при парахиальной церкви нашей святого архистратига Михайла» у Глухові. Втім, генеральний осавул передбачив, якщо загине чи помре «в далеком ростояніи, теди где Бог благоволитиме там погребти завещая» [28, с. 35].

У 1724 р. у Густинському монастирі заповів поховати себе суддя Прилуцького полку Іван Маркович. Згодом це місце для «последнего успокоения» обрав і його рідний брат – бунчуковий товариш Федір Маркович [9, с. 245]. У 1737 р. він склав духовний тестамент. Цікаво, що під час написання документу автор змінив власну думку щодо місця поховання. Якщо на початку «останньої волі» присутнє розпорядження «тело мое грешное по розлученія от души, да будет похороненно в обители Святотроецкой Густинской в кусте, где покойный брат мой Иван Маркович лежит уз его вчинивши склеп непременно», то у післямові тестаменту зазначив: «хочай више тут всем моем тестаменте выразилем и написал же когда я помру, то чтобы тело мое грешное погребено в монастыре Св[я]то Троецком Густинском, однак я, розсудивши себе тое, что не месце человека стоятъ на человеке мнце, и, желая и того по моей сожительници и даби тело мое грешное, зделаши склепак, поховали тело мое тут в Сорочинцах в приходе Святителя Христова Николая» [29].

Сестра Федора Марковича Марина Марківна Імшенецька у тестаменті від 1741 р. наказала: «тело же мое прошу дабы по смерти моей погребенно было при храме соборном лохвицком Рождества Пресвятія бог[ороди]цы христианским обычаем» [30].

Обозний Лубенського полку Павло Мартос у тестаменті 1741 р. визначив місце поховання у Лохвицькій церкві Різдва Богородиці «в склепу, там, где и жени моей первой, Марии, тело погребению предано» [6].

Напередодні смерті, у 1742 р. уклав тестамент прилуцький осавул Михайло Мовчан, заповівши «погresti в монастыру Густынском, в которой для погребенія там дано уже денег рублей сто» [17, с. 65].

Бунчуковий товариш Стефан Бутович у 1746 р. склав духовницю, у якій заповідав: «а погребение тела моего завещаю жене моей Ірине всем детям моим положить мене в храме Чудотворца Николая в Кролевце» [27, с. 5].

У 1752 р. березанський сотник Василь Думитрашко-Райча склав духовницю і заповів поховати тіло «близ церкви Святого архистратига Михайла» [24].

Полковник компанійський Григорій Гайворонський у духовниці, датованій 1753 р., розпорядився не тільки поховати тіло у збудованому його коштом храмі Живоначальної Тройці, а й дбати «ежели от пред придет в обвестшалое и подлежатимет подчинки, то неоставляет, яко фундатора значала мы оного храма Гсподня были, и содержат от дому нашего на своем собственном коште, иская душам нашим и свой в том спасение» [11, с. 56].

Інший компанійський полковник Григорій Павлов у 1753 р. заповідав «предать тело» при церкві «живоначальной Тройцы храма Господня», фундатором якої був полковник [23].

Бунчуковий товариш Федір Потребиш-Гречаний заповів поховати себе біля храму Різдва Богородиці у с. Подолки неподалік від Полтави. У тестаменті від 22 листопада 1743 р. він зазначив, що на його могилі необхідно спорудити каплицю [7, с. 316].

Отже, піклування про місце поховання «грішного» тіла є невід'ємною частиною поховальної культури представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Останній притулок представників козацтва залежав від їхнього соціального статусу, тому представники козацької еліти, обираючи місця для «останнього упокоєння», віддавали перевагу церковній і монастирській землі, будували родинні склепи і усипальні у стінах самих храмів.

1. Білоус Н. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII ст. / Н. Білоус // *Theatrum Humane Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ: Laurus, 2012. – С. 296–308. 2. Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. / Н. Білоус // *Повсякдення ранньомодерної України*. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 297–316. 3. Винниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменами) / О. Винниченко // *Повсякдення ранньомодерної України*. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 272–297. 4. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – 347 с. 5. Дзюба О. Про поховання Параскеви Товстоліс, другої дружини київського полкового обозного Федора Ханенка / О. Дзюба // *Повсякдення ранньомодерної України*. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 350–356. 6. Духівниці обозного Лубенського полку П. Мартоса. 1741 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 57571. 7. Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. / О. Замура // *Повсякдення ранньомодерної України*. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 316–350. 8. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. – К., 2008. – Вип. 16. – С. 84–91. 9. Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 245–257. 10. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Іван Черняк / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. – К., 2009 – Вип. 18. – С. 131–136. 11. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. – К., 2009 – Вип. 19. – С. 56–63. 12. Кристер А. Е. Духівниці XVI–XVII віку / А. Е. Кристер // *Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія*. – К., 1927. – С. 491–513. 13. Лазаревский А. Духовниці / А. Лазаревский // *Черниговские губернские ведомости*. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная. 14. Лазаревский А. Иван Петрович Забила, знатный войсковой товариш (1665–1703) / А. Лазаревский // *Киевская старина*. – 1883. – № 6. – С. 506–538. 15. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // *Киевская старина*. – 1886. – № 1. – С. 12–13. 16. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // *Киевская старина*. – 1900. – № 6. – С. 28. 17. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // *Киевская старина*. – 1900. – № 10. – С. 65. 18. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания / В. Модзалевский // *Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891–1916)*. – Л., 1924. – С. 92–117. 19. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1908. – Т. 1. – 519 с. 20. Сегеда С. П. Гетьманські могили / С. П. Сегеда. – К.: Наш час, 2009. – 440 с. 21. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба / І. Ситий // *Пам'ять століть*. – 1996. – № 3. – С. 10–14. 22. Старік О. До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва / О. Старік // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 98–100. 23. Тестамент полковника Григорія Павлова. 1753 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57590. 24. Тестамент березанського сотника Василя Думитрашки-Райчі. 1752 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. 1, спр. 57587. 25. Тестамент лубенського полковника Григорія Гамалії. 1694 р. // ІР НБУВ. – Ф. 1, од. зб. 57506, арк. 1, 1 зв. 26. Тестамент Івана Молявки, товариша полку Чернігівського. 1706 // ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 57517. 27. Тестамент бунчукового товариша Степана Бутовича. 1746 р. // ЦДІАК. – Ф. 51, оп. 3, спр. № 14196, арк. 5–10 зв. 28. Тестамент Івана Мануйловича. 1734 // ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 5755, арк. 35–38. 29. Тестамент бунчукового товариша Федора Марковича. 1737 р. // ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 57489–57601. 30. Тестамент Марини Маркової Павлової. 1741 р. // ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 57568. 31. Тестамент Олексія Михайловича Туряньського. 1716 р. // ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 57533. 32. Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моеми»: місця поховань волинських князів у XV–середині XVII століть / Н. Яковенко // *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. – К.: Laurus, 2012. – С. 105–145. 33. Яковенко Н. «Освоєний простір», або Де заповідали ховати себе волинські шляхтичі / Н. Яковенко // *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. – К.: Laurus, 2012. – С. 146–164.

УДК (2-276+316.722)(477:[470+571]) «16/17»

Світлана Кагамлик

Діяльність української церковної еліти ранньомодерного часу як цивілізаційний чинник розвитку Російської імперії

У статті аналізується просвітницька, перекладацька та проповідницька діяльність представників української церковної еліти в Росії ранньомодерного часу, яка засвідчує несення ними цивілізаційних впливів в середовище Російської імперії.

Ключові слова: українська церковна еліта, Києво-Могилянська академія, Російська імперія, архієрей, цивілізаційний вплив.

In the article educational, translator's as well as preacher's activity of the representatives of Ukrainian Church Elite in Russia in the Early Modern time is analyzed. The civilization influences brought by them in the social Milieu of the Russian Empire is shown.

Keywords: Ukrainian Church Elite, Kyiv-Mohyla Academy, Russian Empire, Church Hierarch, Civilization Influence.

З часів відомого фундаментального дослідження К. Харламповича, яке змалювало узагальнену картину української присутності в Росії [16], в українській і російській історіографії з'явилося чимало праць, присвячених провідним церковним діячам XVII–XVIII ст. Досліджуючи місце і роль українців у житті Російської імперії, вчені простежували аналогії з подібними в історії явищами, коли один народ, залежний у військовому та політичному плані від іншого народу, впливав на нього своїм значно вищим рівнем культури.

Зокрема, Ф. Терновський зазначав у цьому зв'язку: «Как в последние времена римской республики побежденные греки во множестве являлись в Рим, чтобы быть учителями своих победителей, так и сыны не успевшей создать свою политическую самостоятельность Малороссии, стремились на север – к центру русского могущества, в качестве носителей просвещения и духовных руководителей в странах московских» [15, с. 272].